

प्रकरण: 1) केंद्र व राज्य संबंध

* भारतीय संघराज्याचे स्वरूप :-

भारताने संघराज्य शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. त्यामध्ये 2८ घटक राज्य आणि आठ ८ केंद्रशासित प्रदेश आहे. परंतु या संघराज्यासाठी फेडरेशन ऐवजी युनियन ऑफ स्टेट्स हा शब्द प्रयोग करण्यात आला आहे. असे असले तरी संघराज्यासाठी आवश्यक असणारे सर्व घटक भारतात आहे. म्हणून भारत हे संघराज्य आहे असे म्हणता येईल.

१) भारत हे संघराज्य आहे :-

संघराज्य निर्माण होण्यासाठी ज्या अटी आवश्यक असतात त्या पुढील प्रमाणे आहे.

१) लिखित राज्यघटना :-

संघ राज्य शासन व्यवस्थेत केंद्र सरकार आणि घटक सरकार यांच्यामध्ये अधिकाराची विभाजन झालेले असते. त्याकरिता राज्यघटना लिखित असावी लागते. भारताची राज्यघटना लिखित स्वरूपाची असून ती जगातील सर्वात मोठी राज्यघटना आहे. केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांना राज्यघटनेनुसार कार्य करावे लागते. घटनेचा भंग कोणत्याही सरकारला करता येत नाही.

२) परिदृढ राज्यघटना :-

राज्यघटनेचे दोन प्रकार पडतात लवचिक राज्यघटना आणि परिदृढ राज्यघटना भारताची राज्यघटना परिदृढ स्वरूपाची आहे . भारतीय राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याकरिता संसदेच्या विशेष बहुमताची आणि अर्ध्यापेक्षा जास्त घटक राज्यांची सहमती आवश्यक असते. त्यामुळे भारतीय राज्यघटना परिदृढ स्वरूपाची आहे असे म्हटल्या जाते . केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांना राज्यघटनेनुसार कार्य करावे लागते.

३) केंद्र व राज्य सरकारात अधिकारांची विभागणी :-

भारताच्या राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांच्यात अधिकारांची स्पष्ट विभाजन करण्यात आले आहे. अधिकाऱ्यांच्या विभागणी करिता तीन सूची तयार करण्यात आले आहे . १) केंद्र सूची २) राज्य सूची ३) समवर्ती सूची. केंद्र सूचीत 97 विषय राज्य सूचित 66 विषय आणि समवर्ती सूचीत 52 विषय आहेत. केंद्र सूचीवर कायदे करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला देण्यात आला आहे .राज्य सूची वर कार्य करण्याचा अधिकार राज्य सरकारला देण्यात आला आहे. समवर्ती सूचीतील विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार दोन्ही सरकारला देण्यात आला आहे. परंतु जेव्हा दोन कायद्यात विवातद होतो तेव्हा केंद्राच्या कायदा श्रेष्ठ ठरतो.

4) न्यायालयाची सर्वोच्चता :-

राज्यघटनेचे संरक्षण करण्यासाठी आणि केंद्र व घटक राज्यातील वादाचा निर्णय देण्यासाठी भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे राज्यघटनेचे संरक्षण व्हावे म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्यानुसार सर्वोच्च न्यायालय संसद किंवा राज्य विधिमंडळाने निर्माण केलेला कायदा राज्य घटनेच्या विरुद्ध असल्यास रद्द करू शकते. अशाप्रकारे भारतात न्यायालयाची सर्वोच्चता प्रस्थापित करण्यात आली आहे.

२) भारत हे संघराज्य नसून एकात्मक राज्य आहे :-

राज्यघटनेनुसार भारतात संघराज्य व्यवस्था निर्माण करण्यात आली असून अनेक तरतुदी अशा आहेत. की त्यामुळे भारत संघराज्य नसून एकात्मक राज्य आहे असा संभ्रम तयार होतो. त्यामुळे अनेक विचारवंतांनी भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या प्रकार संघराज्याचा असला तरी आत्मा मात्र एकात्मक आहे. त्याकरिता पुढील बाबी जबाबदार आहे.

१) राज्यांचा संघ :-

भारतीय राज्यघटनेत संघराज्य हा शब्द प्रयोग न करता राज्यांचा संघ असा शब्द प्रयोग करण्यात आला आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की भारतीय संघराज्य बाबत अशा स्वरूपाचे विचार व्यक्त करण्यात यावे म्हणजेच घटनाकारांना संघराज्य मान्य नव्हते.

२) शक्तिशाली केंद्र सरकार :-

भारताच्या संघराज्यात अत्यंत प्रबळ अशी केंद्र सरकार निर्माण करण्यात आले आहे. केंद्र सुचित ९७ विषय समाविष्ट करण्यात आलेले आहे. समवर्ती सूचीतील विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार दोन्ही सरकारला देण्यात आला आहे. परंतु दोन कायद्यात संघर्ष निर्माण झाल्यास केंद्राचा कायदा श्रेष्ठ ठरतो . तसेच विषय केंद्राला देण्यात आले आहे. या सर्व तरतुदीमुळे केंद्र सरकार अतिशय शक्तिशाली बनले आहे.

३) आणीबाणी घोषित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला :-

भारतात आणीबाणी घोषित करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला देण्यात आला आहे . राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित झाली तर संघराज्याचे रूपांतर एक केंद्री राज्यात होते. वास्तविक पाहता राज्यघटनेत दुरुस्ती करूनच संघराज्याचे स्वरूप बदलवता येते परंतु तसे भारतात घडत नाही. आणीबाणीच्या काळात सर्व सत्ता राष्ट्रपतीच्या हाती चालली जाते.

४) केंद्राची आणि घटक राज्याची एकच :-

संघात्मक शासन व्यवस्थेत संघराज्याची आणि घटक राज्याची वेगवेगळी राज्यघटना असते. परंतु भारताचे संघराज्य व्यवस्थित एकच राज्य घटना दोन्ही सरकार करिता निर्माण करण्यात आली आहे. दोन्ही सरकारचे राज्यघटनेनुसार कारभार चालत असतो .त्याचप्रमाणे राज्यघटनेतील बहुतांश भागात बदल करण्याचा अधिकार केंद्र

सरकारला देण्यात आला आहे. केंद्र सरकारला काहीच बाबतीत घटक राज्यांची संमती घ्यावी लागते.

५) राज्यपालाची नियुक्ती राष्ट्रपती करतो :-

घटक राज्याच्या प्रमुखाच्या नियुक्ती त्या घटकराज्यातील जनता करित असते. परंतु भारताच्या संघराज्य व्यवस्थेत घटक राज्याचा प्रमुख राज्यपाल यांची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाते. तसेच राज्यपालाचे पद राष्ट्रपतीच्या मर्जीवर अवलंबून असते. आणि राज्यपाल हा घटक राज्यातील राष्ट्रपतीचा प्रतिनिधी समजला जातो. भारतातील संसदीय शासन पद्धती नुसार राज्यपाल नाममात्र शाशक असावा लागतो.

६) घटक राज्याचे नाव व सीमा बदलण्याचे अधिकार केंद्र सरकारला :-

संघराज्यातील घटक राज्याचे नाव व सीमा यात बदल करण्यासाठी केंद्र सरकारला त्या घटक राज्याची परवानगी घ्यावी लागते. परंतु भारताची संसद मात्र कायदा करून एखाद्या राज्याचे नाव व सीमा यात बदल करू शकते . तसेच नवीन राज्य निर्माण करू शकते किंवा एखाद्या राज्याचे विभाजन करू शकते.

७) राज्यसभेत लोकसंख्येच्या आधारावर प्रतिनिधित्व :-

संघराज्य शासन व्यवस्थेत केंद्रीय कायदे मंडळाच्या वरिष्ठ सभागृहात सर्व घटक राज्यांना समान प्रतिनिधित्व दिले जाते. परंतु भारताच्या संघराज्यात मात्र ही पद्धती स्वीकारण्यात आली नाही. संसदेच्या वरिष्ठ सभागृहात म्हणजेच राज्यसभेत घटक राज्यांना लोकसंख्येच्या आधारावर प्रतिनिधित्व देण्यात आले आहे.

८) एकात्मक न्यायव्यवस्था :-

भारतात एकात्मक न्याय व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे . न्यायव्यवस्थेच्या शिरोभागी असलेल्या सर्वोच्च न्यायालय सर्व न्यायालय वर नियंत्रण ठेवते दिवाणी आणि फौजदारी सहिता देश भर सारखी असून आर्थिक बाबीवर केंद्र सरकारचे नियंत्रण आहे.

९) एकच राष्ट्रध्वज , एकच राष्ट्रगीत, एकच नागरिकत्व :-

भारतीय शासन व्यवस्थेत काही एकात्मता निर्देश करणारी तत्वे आहेत. जसे की भारतातील प्रत्येक नागरिकाला एकेरी नागरिकत्व देण्यात आले आहेत. जेव्हा ति संघराज्यात केंद्र सरकारचे एक नागरिकत्व आणि ज्या घटक राज्यात तो व्यक्ती राहतो त्या घटक राज्याचे दुसरे नागरिकत्व असे दुहेरी नागरिकत्व मिळत असते परंतु भारतात मात्र तसे होत नाही. एकच राष्ट्रभाषा एकच राष्ट्र गीत ही एकात्मक राज्याची वैशिष्ट्य भारतीय शासन व्यवस्थेत दिसून येतात.

*** केंद्र आणि घटक सरकारचे विधीविषयक प्रशासकीय आणि आर्थिक संबंध :-**

भारतात 1935 च्या भारत सरकारच्या कायदानुसार आणि कॅनडामधील शक्ती आणि विभाजन सिद्धांतानुसार केंद्र आणि घटक राज्यांमध्ये सत्ता विभाजन करण्यात आली आहे. शेषाधिकार कॅनडा प्रमाणे केंद्र सरकारला देण्यात आले आहे . अशाप्रकारे केंद्र सरकारला मजबूत करण्यात आले आहे . केंद्र व घटक राज्य संबंध पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) विधीविषयक संबंध :-

विकेंद्रात्मक प्रवृत्तीच्या संघराज्यात घटक राज्याचे अधिकार लेखाबद्दल करून शेषाधिकार मध्यवर्ती सत्तेला देण्यात येतात.

उदा:- कॅनडा भारतात याच पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

केंद्र व घटक राज्याचे विधी विषयक संबंधांचा उल्लेख भारतीय राज्य घटनेच्या सातव्या परिशिष्ट मध्ये करण्यात आला आहे. त्याकरिता तीन सूची जोडण्यात आले आहेत. १) केंद्र सूची 2) राज्य सूची ३) समवर्ती सूची आणि शेषाधिकार केंद्राला देण्यात आले आहे.

१) केंद्र सूची :-

भारताच्या राष्ट्रीय उद्दिष्टे महत्वाचे संघ सूची समाविष्ट केलेले आहेत. त्या सूचीत एकूण ९७ विषय असून त्यावर कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला देण्यात आला आहे. ज्या विषयाचा संबंध संपूर्ण भारताशी येतो आणि ज्या विषयाचे बाबती देशभर एकच धोरणाची गरज आहे. अशा विषयाचा समावेश या सूचित करण्यात आला आहे.

उदा.:-संरक्षण, लष्कर, आरमार, हवाईदल, प्रतीरक्षा, अनुशक्ती, खनिज संपत्ती, परराष्ट्र व्यवहार, संयुक्त राष्ट्रसंघ, युद्ध, शांतता विषयक तह, करारनामे, नागरिकत्व लोहमार्ग, वायुमार्ग, जलमार्ग राष्ट्रीय,महत्वाचे सडक, डाग, तार विभाग, चलन नानी, राष्ट्रीय कर्ज, बँकेचे व्यवहार आणि तेलाच्या विहिरी, मत्स्य उत्पादन, चलचित्रपट, केंद्रीय विद्यापीठे इत्यादी.

२) राज्य सूची :-

स्थानिक ग्रुप या महत्वाचे विषय राज्य सूची मध्ये समाविष्ट केलेले आहे .राज्य सूची मध्ये एकूण 66 विषय सांगितले आहेत.

उदा:- सार्वजनिक व्यवस्था पोलिस व्यवस्था , स्थानिक शासन प्रबंध कारावास ,सार्वजनिक स्वास्थ्य ,व स्वच्छता रूग्णालय, दवाखाने, मादक पेय, वाचनालय, वस्तुसंग्रहालय , नाट्य शाळा, चित्रपट मोहीम, कृषी, पशुपालन, सिंचाई, जलवितरण, मासेमारी, राज्य लोकसेवा राज्य नोकऱ्या, शेतसारा, शेतीच्या उत्पत्ती पासून आयकर कृषी भूमी, संबंधीच्या संपत्ती कर, जमीन घरे, यावरील

मालकी, तर वृत्तपत्रे वगळून इतर वस्तू वरील विक्रीकर, मनोरंजन कर, व्यापारावरील स्टॅम्प ड्युटी, चैनीच्या वस्तू, वरील कर इत्यादी.

वरील विषयाच्या संदर्भात कायदा करण्याचा अधिकार घटक राज्याच्या विधिमंडळाला आहे. तो कायदा त्या घटक राज्यात असणाऱ्या प्रत्येक व्यक्ती आणि संस्थेवर बंधनकारक असतो.

३) समवर्ती सूची :-

ज्या विषयाच्या बाबतीत संपूर्ण देशात समान कायदा असावा. अशाच विषयाचा समावेश समवर्ती सूचीत केला आहे . या एकूण ४६ विषयाचा समावेश आहे.

उदा.:- फौजदारी कायदा आणि दंड प्रक्रिया निवारण विरोध, विवाह, घटस्फोट ,मृत्यूपत्र, दत्तक उत्तराधिकार, कृषी ,संपत्ती, खते ,पत्रे ,दस्तऐवज ,दिवाळखोर प्रण्यास प्रमाण शपथ, पागल पणा ,खाद्यपदार्थ व इतर पदार्थातील भेसळ आर्थिक-सामाजिक नियोजन कामगार संघटना सामाजिक विमा ,रोजगारी, भिकारी ,भविष्य निधी, वकिली ,वैद्यकीय, इतर व्यवसाय दानधर्म ,भावनियंत्रण ,व्यापार वाणिज्य, कारखाने ,विद्युत वृत्तपत्रे, मुद्रणालय टॅक्स कर इत्यादी.

समवर्ती सूचीतील एक किंवा सर्व विषयाच्या बाबतीत कायदा करण्याचा अधिकार केंद्र आणि घटक सरकारला आहे. परंतु एकाच कायद्याच्या बाबतीत दोन्ही सरकारमध्ये परस्पर विरोध निर्माण झाल्यास केंद्राच्या कायदा श्रेष्ठ ठरतो.

४) शेषाधिकार :-

ज्या विषयाचा उल्लेख स्पष्टपणे कोणतेही सूचित केलेला नाही त्या विषयांना शेष विषय म्हणतात. बदलत्या परिस्थितीत निरनिराळे प्रश्न निर्माण होतात. त्यामुळे अशा प्रश्नांच्या बाबतीत अधिकार कुणाला द्यावे या बाबतीत संघराज्यात विचार केला जातो. अमेरिका ,स्विट्झर्लंड या संघराज्यात असे शेषाधिकार घटक सरकारला देण्यात आले आहे .परंतु भारतात मात्र कॅनडा सारखे असे शेष विषय संघ सरकारला दिले आहे .

उदा:- दूरदर्शन, अवकाशमान.

ब) केंद्र आणि घटक सरकारचे प्रशासकीय संबंध :-

संघ सरकारची सफलता आणि श्रेय केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांचा परस्पर संयोग आणि समन्वय यावर अवलंबून असते. दोन्ही सरकारमध्ये संघर्ष निर्माण होऊ नये .म्हणून त्याचा स्पष्ट उल्लेख संविधानात करण्यात येतो. त्याचे स्थायित्व कार्य स्वीकार कार्य धोक्यात येऊ नये. म्हणून त्यांच्यातील प्रशासकीय संबंधांचा उल्लेख संविधानात करण्यात आला आहे. त्याचे वर्णन दोन पद्धतीत करता येते.

अ) केंद्र सरकारचे राज्य सरकार वरील नियंत्रणाच्या पद्धती.

ब) राज्य राज्याचे परस्परसंबंध

अ) केंद्र सरकारचे राज्य सरकारमधील नियंत्रणाची पद्धती :-

शांततेच्या काळात राज्य सरकारांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रात पूर्णपणे स्वायत्तता देण्यात आली आहे. परंतु आणीबाणीच्या काळात मात्र केंद्र सरकारची राज्य सरकारवर पूर्णपणे नियंत्रण असते. भारतीय संविधानात काही तरतुदी करण्यात आले आहेत. त्यामुळे केंद्र सरकारचे नियंत्रण राज्य सरकारवर प्रस्थापित झाले आहेत. ते पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

1) राज्य सरकारांना मार्गदर्शन करणे :-

संसदेच्या कायद्यात घटक राज्य सरकारांनी अडचणी निर्माण करू नये. म्हणून राज्य सरकारांनी आपली कार्यकारी सत्ता कशी वापरावी या बाबतीत केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारांना सूचना देते. त्या सूचनांचे पालन घटक सरकारांना करावेच लागते.

भारतीय संविधानाच्या कलम 246 नुसार प्रत्येक राज्याने आपली कार्यकारी सत्ता अशाच रितीने वापरली पाहिजे की ज्यामुळे संघराज्याच्या कार्यकारी सत्तेला अडथळा येणार नाही. अशा प्रकारे केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांच्यात संघर्ष निर्माण होणार नाही हाच त्यामागचा उद्देश असतो.

2) संघराज्याची कार्य राज्य सरकारवर सोपविणे :-

संघ सरकारची कार्यकारणी आपल्या अधिकार क्षेत्रातील कोणतेही कार्य राज्य सरकारच्या सहमतीने राज्य सरकारवर किंवा राज्य सरकारच्या अधिकाऱ्यांवर सोपवू शकते. भारतीय संविधानाच्या घटना दुरुस्ती क्रमांक 7 नुसार घटक राज्याच्या कर्मचाऱ्यांकडे काही अटी सह किंवा बिना अटी सोपवू शकते. अशाप्रकारे संघ सरकार आपले प्रशासकीय कार्य घटक सरकारवर आणि घटक सरकारच्या अधिकाऱ्यांवर सोपं होऊ शकते.

३) अखिल भारतीय नोकरीची तरतुदी :-

भारतीय संविधानानुसार केंद्र आणि राज्य सरकारमध्ये वेगवेगळ्या नोकऱ्यांच्या सेवेची व्यवस्था केली आहे. काही सेवा दोन्ही सरकारना सारख्या स्वरूपात महत्त्वाचे असतात. भारतीय संविधानाच्या कलम 312 नुसार राष्ट्रीय हितासाठी अखिल भारतीय नोकऱ्या निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेला आहे.

उदा:- IAS, IPS इत्यादी पदे निर्माण करणे आणि त्या पदावर योग्य व्यक्तीची निवड करणे इ. कार्य संघसरकार करित असते.

4) अनुदान :-

प्रत्येक घटक राज्याला आपल्या गरजांची पूर्तता करता येत नाही. त्यांना त्यांच्या गरजा पूर्ततेसाठी संघ सरकार घटक राज्याला अनुदान देते. किती अनुदान द्यायचे संसद कार्य करून ठरविते. त्याचप्रमाणे विशेष कार्यासाठी विशेष अनुदान राशीची व्यवस्था संविधानानुसार करण्यात आली आहे.

उदा:- अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती कल्याण करणारी योजना.

ब) राज्य राज्यांचे परस्पर संबंध :-

राज्य राज्यांचे परस्पर संबंध पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

1) आंतरराष्ट्रीय परिषद निर्माण करणे :-

भारतीय संविधानाच्या कलम 262, आणि 263 नुसार आंतरराष्ट्रीय संघर्ष मिटवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय परिषद निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला आहे. त्या परिषदेची रचना आणि अधिकार ठरविण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला असतो. ती परिषद राज्य राज्यातील संघर्षाची चौकशी करते. आणि दोन्ही सरकारच्या कार्यात सुसूत्रता आणण्याचे कार्य परिषद करित असते.

२) आंतरराष्ट्रीय व्यापार समिती निर्माण करणे :-

राज्य राज्यातील व्यापार आणि व्यवसाय सोयीचे व्हावे म्हणून आंतरराष्ट्रीय व्यापार समिती निर्माण करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. त्या समितीद्वारे परस्परांचे दृष्टिकोन समजून घेता येते अशा समित्या सल्ला देणाऱ्या असतात.

उदा:- 1952 चाली निर्माण करण्यात आलेली आरोग्य समिती 1968 साली निर्माण करण्यात आलेल्या चार प्रादेशिक समित्या इत्यादी.

३) सार्वजनिक हिताकरिता केंद्र सरकार बंधन आणू शकते :-

प्रत्येक राज्यांना वाणिज्य आणि व्यापार बाबतीत स्वातंत्र्य आहेत. तरी देखील सार्वजनिक हिताकरिता संसद त्यांच्यावर बंधन घालवू शकते .

उदा:- अनिवार्य वस्तू अधिनियम 1955 पुढचा लोखंड, पोलाद, पेट्रोलियम ,चे उत्पादन इत्यादी वर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला प्राप्त झाला आहे.

४) केंद्र व घटक राज्यांचा यांच्यातील विवादाचा प्रश्न :-

भारतीय संविधानाच्या कलम १२३ नुसार राज्यातील विभागाचा प्रश्न आणि केंद्र आणि घटक सरकार यांच्यातील प्रश्न सर्वोच्च न्यायालयाकडे सोपविला पाहिजे असे बंधन आहे. परंतु संविधानाच्या कलम 262 नुसार दोन राज्यातील नदीच्या पाण्याच्या वाटपाचे प्रश्न ताबा तक्रारीचे प्रश्न संसद कायद्याद्वारे ठरवू शकते . यासंदर्भात संसदेच्या निर्णय अंतिम असतो.

क) केंद्र आणि घटक सरकारचे आर्थिक संबंध :-

संघराज्य शासन व्यवस्थेत केंद्र सरकार आणि घटक राज्य सरकार यांच्यात जबाबदारीची विभाजन झालेले असते .त्यांचे उत्तरदायित्व पार पाडण्यासाठी समुचित धनराशी असणे आवश्यक असते. तसेच संघराज्य शासन व्यवस्थेत घटक राज्याला अधिकार ते स्वातंत्र्य नसेल तर त्यांच्यातील कायदेविषयक आणि कार्यकारी विषयक संबंधात्मक ठरते. म्हणून दोन्ही सरकार आपापल्या आर्थिक बाबीत स्वातंत्र्य असले पाहिजे पण प्रत्यक्षात कोणत्याच संघराज्यात अशा प्रकारची तरतूद आढळत नाही .भारतीय संविधान निर्मात्यांनी केंद्र आणि घटक राज्याची आर्थिक संबंधांचा विचार 1935 च्या धारगड प्रशासन कायद्याच्या संदर्भात केलेला दिसतो. केंद्र व घटक राज्याचे विभाजन दोन भागात केले आहे.

अ) राज्यस्वचे विभाजन

ब) सहाय्यक अनुदानाचे वितरण

अ) राजस्वचे विभाजन :-

केंद्र आणि घटक राज्याचे राज्य सरकारचे विभाजन 1935 च्या कायद्यावर आधारित आहे . राज्य सूचीतील विषयापासून मिळणाऱ्या राज्यसभेवर राजस्वावर घटक राज्यांच्या आणि संघ सूचीतील विषयावर केंद्र सरकारच्या अधिकार चालतो. संघ सूचीतील विषयापासून मिळणाऱ्या कराच्या उत्पन्नाचा काही भाग घटक राज्यांना देण्यात येतो. केंद्र आणि घटक सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी :-

आयात निर्यात कर, निगम कर, रेल्वे प्रवासी कर, मालावरील कर ,तंबाखू आणि मादक पदार्थावरील अविकारी कर, आयात करा वरील सरचना डाक, तार, टेलिफोन, रेल्वे, वायरलेस प्रसारण या संचार साधना पासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात व्यक्तीच्या व कंपन्यांचा भांडवलावरील कर विक्रया वरील आणि जाहिराती वरील कर ,अंडी, चेक ,कृषी व्यतिरिक्त ,इतर उत्पन्नावरील कर.

२) राज्य सरकारचे उत्पन्नाच्या बाबी :-

शेतसारा, शेतीच्या उत्पन्नावर इन्कम ,शेतीचा वारसा संबंधीचा कर ,मादक द्रव्य ,यांचे उत्पन्नावरील कर ,खादि वरील कर ,घरावरील कर ,व्यवसाय कर ,व्यापार ,आणि मनोरंजन कर, वाहतुकीच्या साधना वरील कर ,यात्रा कर ,पशु वरील कर, चुंगी कर ,लॉटरी पासून मिळणारे उत्पन्न इत्यादी.

संघ सरकार काही विषयाच्या बाबतीत कर लावते. परंतु गोळा करण्याचे काम राज्य सरकारला करावे लागते.

उदा:- स्टॅम्प कर ,औषधी आणि प्रसाधने यांच्यावरील अबकारी कर.

संघ सरकार कर लावते आणि जमा करते परंतु ते उत्पन्न राज्याच्या खात्यात जमा करण्यात येते .

उदा;- शेतजमिनी शिवाय इतर मिळकतीच्या वारस दारावरील कर, शेतजमिनी शिवाय इतर मिळकती वरील संपत्ती कर ,रेल्वे ,समुद्र ,किंवा विमाने, नेल्या जाणाऱ्या प्रवासा वरील मालावरील सीमा कर ,रेल्वे भाडे व कृषी यावरील कर, वृत्तपत्राच्या खरेदी विक्री वरील कर, आणि प्रसिद्ध झालेल्या जाहिराती वरील, तर वृत्तपत्राच्या व्यतिरिक्त वस्तूची खरेदी विक्री वरील कर ,इत्यादी.

ब) सहाय्यक अनुदानाचे वितरण :-

भारतीय संविधानानुसार घटक राज्यांना पुढील तीन प्रकारचे सहाय्यक अनुदान देण्याची व्यवस्था करण्यात आलेली आहे.

१) आसाम, बिहार, ओडिशा ,आणि पश्चिम बंगाल, या राज्यातून ताग ,आणि त्यागाच्या वस्तूवरील निर्यात करा ऐवजी केंद्र सरकारकडून त्यांना अनुदान प्राप्त होते .आणि अनुदानाची राशी राष्ट्रपती ठरवितो.

२) ज्या राज्यांना मदतीची गरज आहे. त्या राज्याला संविधानाच्या कलम 275 नुसार संसद ठरवेल त्या राज्यांना उत्पन्नाच्या सहाय्य म्हणून दरवर्षी द्यावयाची रक्कम संसद कायदा करून ठरवते. व त्याच्या पूजा भारताच्या संचित निधीवर पडतो.

क) उदार घेण्याचा अधिकार :-

भारतीय संविधानानुसार भारतात राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्ती संस्था किंवा घटक राज्यातून कर्ज घेण्याच्या असीमित अधिकार केंद्र सरकारला देण्यात आला आहे. त्याकरिता संसदेच्या सहमतीची आवश्यकता असते. तसेच प्रत्येक घटक राज्य आपल्या संचित निधी च्या आधारावर केंद्र सरकार कडून कर्ज घेता येते ती धनराशी संसद ठरविते.

ड) संकटकालीन घोषणा :-

भारतीय संविधानानुसार भारतात आर्थिक कारणामुळे संकटकालीन घोषणा केली असल्यास अनुदान संबंधीच्या आणि घराच्या उत्पादनासंबंधी च्या संदर्भात असलेले कलम रद्द करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. केंद्र सरकार विशेष प्रयोजनासाठी घटक राज्यांना निर्देश देतो. तसेच राष्ट्रपती घटक राज्यांचे धन विशेष आपल्या संमतीसाठी मागतो तसेच राज्यातील सर्व शासकीय नोकरांना पगार आहेत कपात करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला.

इ) वित्त आयोग :-

वित्त व्यवस्थापना करण्याचा अधिकार राष्ट्रपतीला आहे. दर पाच वर्षांनी किंवा योग्य वाटेल त्यावेळी एक जाहीरनामा काढून राष्ट्रपती वित्त आयोगाची स्थापना करू शकतो. वित्त आयोगाचे एक अध्यक्ष चार सभासद असतात. वित्त आयोग हे संघ आणि घटक राज्य यांच्या कराच्या उत्पन्नाची वाटणी करणे भारताच्या संचित निधीतून घटक राज्याला कोणत्या आधारावर

सहाय्य द्यावे हे ठरवते. तसेच राष्ट्रपतीला आर्थिक बाबतीत सल्ला देण्याचे कार्य वित्त आयोग करित असतो.

वरील विवेचना नुसार असे स्पष्ट होते की भारताच्या आर्थिक तिजोरीवर पूर्णपणे केंद्र सरकारचे नियंत्रण आहे. आर्थिक बाबतीत घटक राज्य व केंद्र सरकार वरच अवलंबून असते.